

El camí vell del Llor: el procés de romanització d'un assentament ibèric al pla

N. Molist Capella

1. INTRODUCCIÓ

A conseqüència d'unes obres municipals d'urbanització i de remoció de terres per a la construcció d'un complex esportiu, l'any 1983 es realitzà una excavació d'urgència a la zona coneguda com el Llor, a Sant Boi de Llobregat (Baix Llobregat). Aquesta excavació va ésser dirigida per Ferran Puig i la sotasignada.

El jaciment era inèdit bibliogràficament, tot i que havien aparegut petites notes en treballs recents i, en aquells moments, encara no publicats (Solias, inèdit, p. 25; Júlia *et alii*, 1985). L'any 1985, es realitza una memòria de llicenciatura sobre una part dels materials arqueològics (Molist, inèdit).

Ja que el jaciment i els resultats d'excavació resulten inèdits, creiem oportú fer-ne una descripció prèvia, per a passar seguidament a tractar un dels aspectes més interessants que es desprenen de l'estudi del jaciment del Camí Vell del Llor: el pas progressiu d'un assentament ibèric situat al pla cap a una romanització quasi total. Aquest fet evident ha d'emmarcar-se en la situació peculiar del jaciment dins del context geogràfic i històric.¹

2. EL JACIMENT DEL CAMÍ VELL DEL LLOR

2.1. SITUACIÓ GEOGRÀFICA

El jaciment ibèric i romà del Camí Vell del Llor es troba situat al límit nord-est del terme municipal de Sant Boi de Llobregat, prop del terme municipal de Santa Coloma de

1. Amb posterioritat a la redacció d'aquest treball —maig del 1987— es va realitzar una nova intervenció puntual al jaciment, dirigida per M. Lledó Bareda —agost del 1991—, encara inèdita.

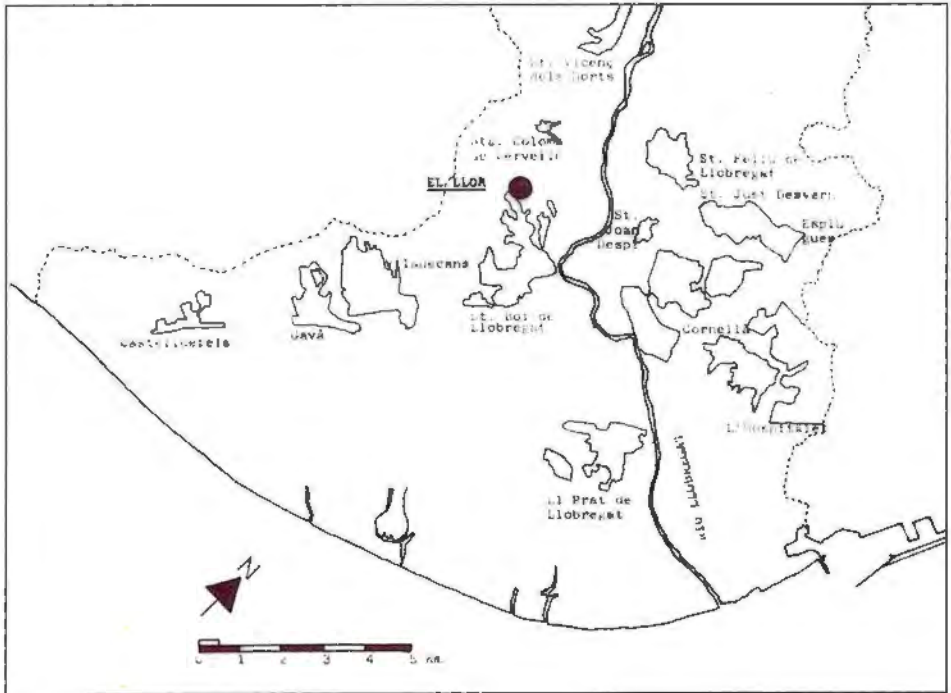

FIGURA 1. Plànol de situació del jaciment

Cervelló i fora del nucli urbà (fig. 1). Les seves coordenades geogràfiques són les següents: $41^{\circ} 21' 20''$ (lat. N) i $2^{\circ} 1' 34''$ (long. E).

El jaciment es troba a la riba dreta del riu Llobregat, a uns nou-cents metres de distància del riu i a 47 m sobre el nivell del mar. Per la banda nord-est, limita amb la riera de Can Solé, la qual parteix els termes municipals de Sant Boi i de Santa Coloma. Aquesta zona és coneguda pel nom del Llor, ja que antigament s'hi trobava l'ermita de Santa Bàrbara del Llor. El jaciment se situa al costat del camí que duia a l'esmentada ermita.

El Camí Vell del Llor es troba situat al peu dels petits turons que constitueixen els contraforts est del massís del Garraf, de constitució calcària cretàcia, els quals estan formats, en aquesta àrea, per un sòcol paleozoic de pissarres. Des del peu dels turons fins al llit del riu es troben les terrasses formades per materials argilosos quaternaris assentats sobre el tortorà.

2.2. DESCRIPCIÓ DEL JACIMENT

Poc abans d'iniciar l'excavació d'urgència, bona part del jaciment va desaparèixer per acció de les màquines excavadores, tal com vam poder constatar en diverses visites.

Ja des d'un primer moment, es perfilaren les característiques especials del jaciment. Després de quatre mesos de treballs arqueològics, es posà al descobert la quasi totalitat d'una gran fossa de forma oval, de 10×8 m, aproximadament, i amb una fondària màxima conservada de 2,5 m.

Per l'obertura d'aquesta fossa, s'havien excavat dos estrats geològics naturals: el primer, de calcàries toves i d'aspecte blanquinós; el segon, de textura argilosa i de color vermell. Aquesta capa d'argiles s'assentava sobre plaques de tortorà, les quals no van ésser rebaixades, sinó deixades com a fons de la fossa (fig. 2 i 3).

La fossa es completava amb dues sitges a l'extrem sud-oest, parcialment arrasades, i dos forats de pal a l'extrem est (fig. 2). No es va poder constatar cap altre tipus d'estructura a la zona circumdant, puix que la roca (ja fossin pissarres, argiles o tortorà) aflorava

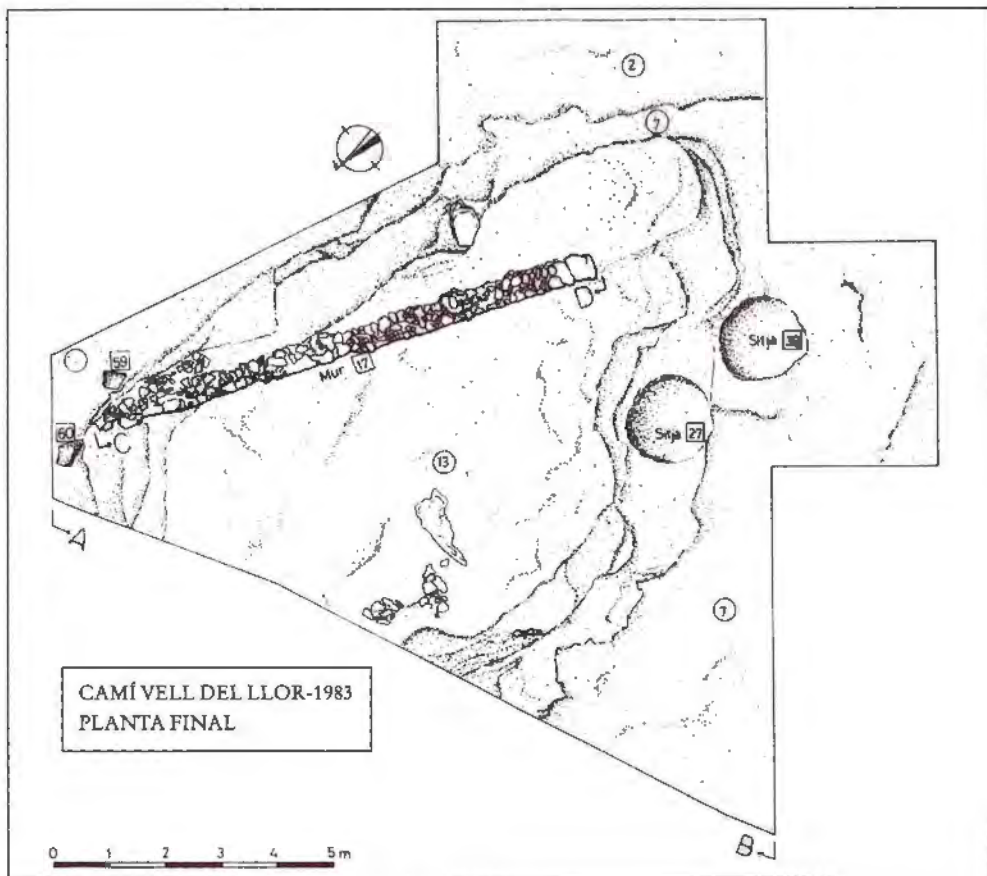

FIGURA 2. Planta final de l'excavació, amb indicació dels elements principals i de les seccions A-B i C-D (2: calcàries toves; 7: argiles vermelles; 13: tortorà)

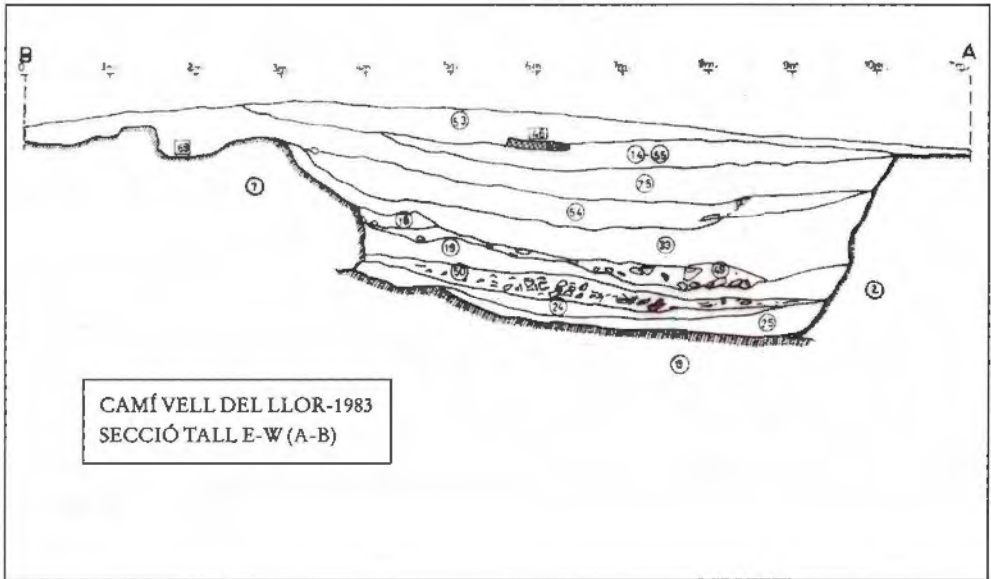

FIGURA 3. Secció A-B

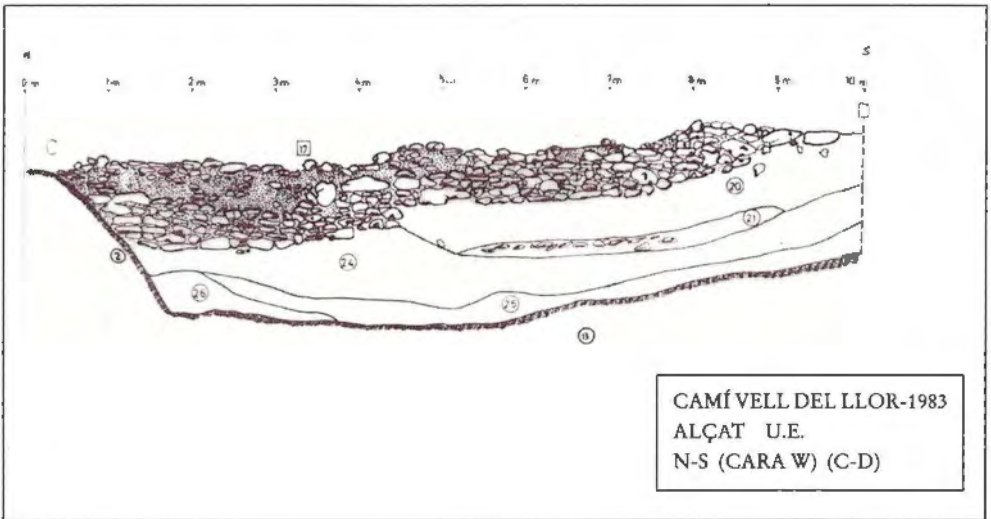

FIGURA 4. Secció C-D. Alçat del mur o marge per la seva cara vista

arreu després del pas de les màquines excavadores. Cal assenyalar que les sitges es conservaven aproximadament a la meitat de l'altura original.

La pobresa d'estructures va ésser compensada per la gran quantitat de material arqueològic que farcia la fossa (a tall d'exemple, cal indicar que es van inventariar més de 172.000 peces en uns 70 m²). Els diferents estrats responen a abocaments efectuats des de l'exterior de la fossa. D'aquest fet deriva el fort pendent d'alguns d'ells. Gràcies als evidents canvis de color de la terra, la textura i els materials de la majoria dels estrats, va ésser possible una minuciosa diferenciació que va portar a una datació cronològica precisa: el jaciment té una vida, pràcticament ininterrompuda, des de finals del segle IV aC fins a inicis del segle IdC.

2.3. CRONOLOGIA I MATERIALS

Sobre la base dels materials importats ha estat possible d'establir una seriació cronològica de forma arbitrària, cada vint-i-cinc o cinquanta anys (segons hagi estat possible concretar). El resultat final ha estat l'agrupació dels estrats en onze fases artificials. Resumirem breument les característiques principals de cadascuna, amb la indicació dels materials més representatius.

1. (325-300 aC). Es tracta de la fase més antiga i configura els primers nivells de rebliment de la fossa. En aquesta fase incloem el farciment —molt pobre de materials arqueològics— de les dues sitges. Del poc material recuperat, cal destacar-ne un crater de protocampaniana (Morel 3.521a) que Morel data el 345 ($\pm$ 30), (Morel, 1981, p. 267-268). L'àmfora púnica i massaliota són altres importacions que cal destacar.

2. (300-250 aC) i 3 (250-200 aC). Ambdós grups engloben el conjunt de materials del segle III aC, una de les etapes que queda més enfosquida, sobretot pel que fa a la darrera meitat, pel buidat parcial de la fossa efectuat en fases posteriors. Per a la fase 2, els materials que han datat són els següents: protocampanianes del taller del golf del Lleó (Lamboglia 24/25B; Morel 2.544), amb una cronologia del període 300-275; campanianes A antigues (Morel 2.544 d1 o f1 i Morel 2.544 a1), amb una cronologia de finals del segle IV-inici del segle III (Morel, 1981). Una pàtera del taller de les tres palmetes radials de Roses (Lamboglia 26; Morel 2.812), que està datada entre el 300 i el 250 aC (Sanmartí, 1978). Cal destacar també una àmfora púnica tipus Mañà D, i es data l'arribada a Eivissa d'aquest tipus amfòric a partir del segle IV, fins als anys 200-150 (Ramon, 1981).

Com a materials datables de la fase 3, cal destacar diversos bols i pàteres (Lamboglia 25; Morel 2.784), datats als voltants del 250 aC (Morel, 1981, p. 224), així com un *skyphoi* (Lamboglia 43; Morel 4.300).

4. (200-150 aC). Correspon a aquesta fase un dels moments de canvi més destacables del jaciment: la construcció d'un mur (fig. 2 i 4) que travessa la fossa en direcció nord-sud, paral·lelament al tall est i que es pot datar als voltants del 175 aC per una campaniana A (Lamboglia 28; Morel 2.686 b1), (Morel, 1981). La construcció del mur provoca el buidat parcial de la fossa, i aquest actua com a simple marge per contenir les terres

que han quedat al seu costat est (bàsicament els estrats del segle III aC). A partir d'aquest moment, es fa notori un reompliment més accelerat de la fossa amb gran quantitat de material arqueològic. Les formes de ceràmiques de vernís negre més representatives de la fase 4 són, majoritàriament, els bols i les pàteres, amb una cronologia entre 200-175/150 aC (Morel, 1981): (Lamboglia 24/24, Morel 2.544; Lamboglia 27, Morel 2.250; Lamboglia 28, Morel 2.686 b1, etc.). Quant a les àmfores d'importació, cal ressenyar les primeres Dressel 1A i les PE-23 (aquesta darrera amb una cronologia de 200-150 aC Ramon, 1981, p. 111-).

5. (150-125 aC) i 6 (125-100 aC). Continua en aquestes fases el farciment de la fossa i s'inicia la progressiva colmatació del marge. Quant a materials, es nota un lleuger augment de les importacions procedents de la península Itàlica, tant de ceràmiques de luxe com de comunes i d'àmfores. Per a la fase 5, cal destacar un bol (Lamboglia 28, Morel 2.686) de campaniana B-antiga o etruscocalca, de cronologia discutible, car Sanmartí la data entre el 175 i el 150 aC (Sanmartí, 1978, vol. I, p. 152, lám. 28, núm. 376; vol. II, p. 599, lám. 102, núm. 22), mentre que per Morel seria de la primera meitat del segle I aC (Morel, 1981). El material ceràmic de la fase 6, en vernís negre, es va diversificant cada vegada més, i domina la campaniana B (fig. 5). Les formes més comunes són les pàteres, amb una gran diversitat de tipus (Lamboglia 4, Morel 1.410; Lamboglia 5, Morel 2.253/2.255/2.256/2.257/2.259; Lamboglia 27, Morel 2.760 i Lamboglia 36, Morel 1.310).

7. (100-75 aC) i 8 (75-50 aC). Des de la primera meitat del segle I aC, veiem com disminueixen les ceràmiques indígenes en proporció davant de les ceràmiques i les àmfores itàliques. La ceràmica campaniana B domina àmpliament sobre la campaniana A tardana (fig. 5). Les pàteres continuen predominant sobre la resta d'elements de la vaixel·la de luxe. Cal destacar un plat (Lamboglia 6, Morel 1.431 b1), dins la fase 7. Així mateix, cal destacar una àmfora PE-17, amb una cronologia de 160 ($\pm$ 40), s. I aC (Ramon, 1981). A la fase 6, continua la mateixa tònica que a la fase anterior quant a formes de la vaixel·la de luxe (Lamboglia 1, Morel 2.320; Lamboglia 2, Morel 1.220; Lamboglia 3, Morel 7.500; Lamboglia 18, Morel 2.812; Lamboglia 25, Morel 2.780; Lamboglia 27, Morel 2.812; Lamboglia 31, Morel 2.970; Lamboglia 36, Morel 1.310 i Lamboglia 5, Morel 2.250/58). Hi ha més varietat també de tipus amfòrics, tant de puniceobusitans (PE-23; PE-24), com dels de procedència itàlica (Dressel IB i IC i tipus DB—Nolla, 1974/5 i 1976—).

9. (50-25 aC). En aquest moment, el marge queda colmatat i els nous abocaments el van cobrint. Pel que fa a materials, apareixen les primeres tímides importacions de terra sigil·lada itàlica i les primeres àmfores fabricades a la Tarraconense (les Laietana I/Tarraconense I). Dominen encara, però, les ceràmiques de vernís negre (fig. 5).

10. (25-0 aC) i 11 (0-20/25 dC). Un cop colmatat el mur, continuen els abocaments dins la fossa. Com que no tenim la fossa sencera, sinó tan sols una part, desconeixem fins a quin moment s'utilitza. No obstant això, el material ens indica una datació màxima de poc després del primer quart del segle I dC. L'estudi dels materials mostra com les ceràmiques ibèriques es veuen desplaçades progressivament per les ceràmiques romanes de fabricació també local (fig. 6). La terra sigil·lada itàlica s'imposa sobre la campaniana (fig. 5). A la fase 10, la t.s. itàlica presenta formes arcaïques (Goudineau 12 o 15) amb una cronologia de 30-15 aC (Goudineau, 1968).

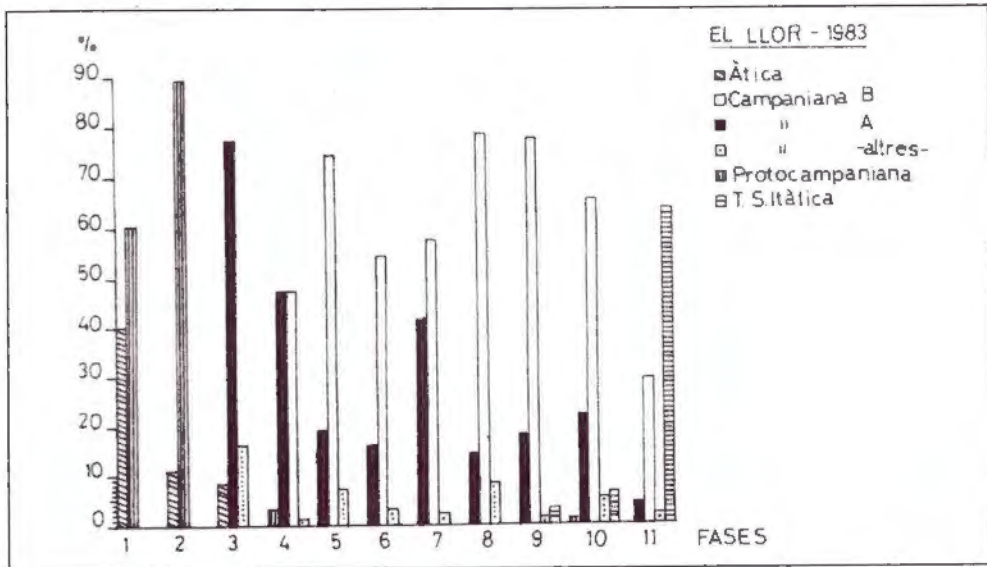

FIGURA 5. Gràfic de percentatges sobre el total de les ceràmiques de luxe (vernís negre i t.s. itàlica)

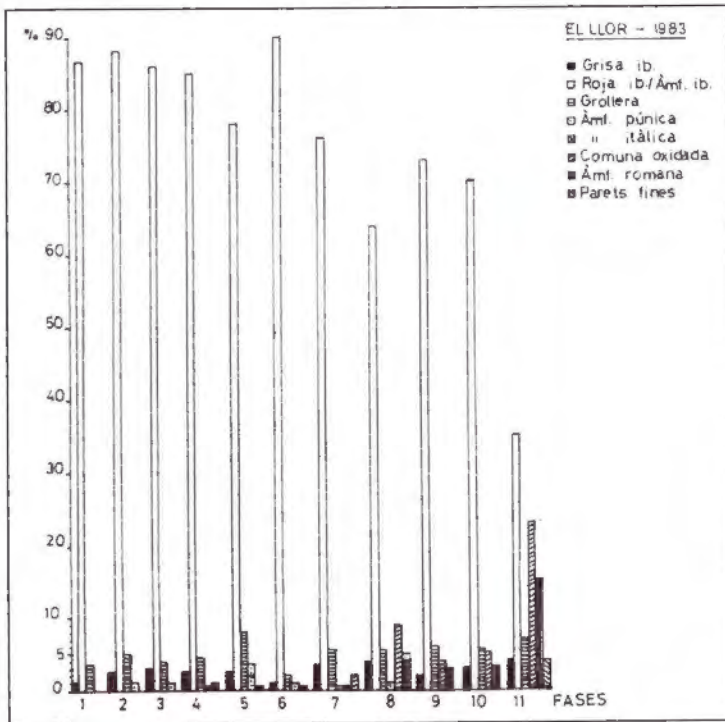

FIGURA 6. Gràfic de percentatges per fases sobre el total de materials del jaciment. En el gràfic estan representats els materials més representatius de cada fase excepte les ceràmiques de luxe i les restes no ceràmiques.

Apareixen també les primeres àmfores Pascual I i continuen arribant produccions eivissenques com la PE-25 (del 30 aC a la primera meitat del segle I dC —Ramon, 1981, p. 113—). Per a la fase 11, comptem amb abundant t.s. itàlica (fig. 5), d'entre la qual destaquen tres fons amb estampilles, encara que tan sols un d'ells és identificable i pertany a P. ATTIVS, amb una datació del 20 aC al 10 dC (Oxé i Comfort, 1968). Dins de la t. s. itàlica, trobem una gran varietat de formes: Goudineau 18, Goudineau 23, Goudineau 26 A, Goudineau 28 A, Goudineau 30, Goudineau 23 A i 32 B, Goudineau 36. Aquest material presenta una cronologia que no ultrapassa l'any 15 de l'era, a excepció de la forma 36, que es troba a partir dels anys 13/15 (Goudineau, 1968). Dues fibules —Ettlinger 28 i 29— donen una cronologia de poc després del canvi d'era (Ettlinger, 1973). En aquesta darrera fase apareixen encara nous tipus d'àmfores ebusitanes pròpies del segle I dC (les PE-25 i PE-26). Són ara majoritàries les àmfores Pascual I, algunes amb la marca IVLIVS ANICETVS —única marca present al jaciment— procedents d'un forn localitzat a Sant Boi de Llobregat, sota les termes romanes (Pascual, 1977, p. 50). No s'ha identificat cap fragment d'àmfora del tipus Dressel 2/4; en canvi, hi ha un únic exemplar d'àmfora ròdia. Cal assenyalar, finalment, que aquesta és una de les fases amb més material arqueològic.

2.4. HIPÒTESIS D'INTERPRETACIÓ

Un cop descrit el jaciment i la seva cronologia, cal fer-ne una primera interpretació: aquesta fossa és, molt probablement, l'abocador de deixalles d'un assentament, inicialment ibèric, situat a prop i del qual sembla que no ha quedat cap altra resta.

A priori, es tracta d'un jaciment prou excepcional i complicat d'interpretar per diverses raons:

- a) Per la situació geogràfica: és poc freqüent trobar assentaments ibèrics situats al pla en el Baix Llobregat, encara que no és pas un fet aïllat. Quasi davant del Llor, però situat a la riba esquerra del Llobregat i amb una ubicació geogràfica similar, es va localitzar una fossa semblant i de cronologia força coincident. Es tracta de Can Miano, a Sant Feliu de Llobregat (Solias, 1982; Barberà i Dupré, 1984; ARES, inèdit).
- b) Pel tipus de resta conservada, ja que tan sols tenim el material arqueològic, sense cap estructura d'hàbitat amb la qual es pugui relacionar directament.
- c) Les raons per les quals s'obrí la fossa. Si bé és força evident la utilització com a abocador, no és tan clara la raó per la qual aquesta fossa va ésser excavada. Possiblement es tracti d'una fossa excavada per extreure algun tipus de terra (bé sigui l'argila vermella o la calcària blanca) amb una finalitat que desconeixem. Posteriorment, aquesta fossa seria reaprofitada durant més de tres-cents anys per llençar-hi escombraries. En aquest punt, cal descartar que els abocaments provinquin dels rebuigs d'un forn ceràmic proper.

Una qüestió resulta ineludible: a quin tipus d'assentament corresponen les deixalles? No creiem que es tracti d'un poblat tal com entenem els hàbitats al cim o al vessant de turons. Més aviat sembla correspondre a un petit nucli o una casa aïllada situada al pla i amb una dedicació econòmica prioritàriament agrícola (i comercial?). Cal tenir en compte, però, que amb una supervivència tan llarga poden haver-se efectuat canvis i reformes substancials en l'assentament, sobretot a partir de l'inici del procés de romanització, és a dir, de la segona meitat del segle II aC.

3. EL PAS D'UN ASSENTAMENT IBÈRIC AL PLA A UN ASSENTAMENT ROMÀ

El material arqueològic és l'única dada que ens ha proporcionat el jaciment del Camí Vell del Llor per tal de poder reconstruir mínimament la vida de l'hàbitat.

Sens dubte, el fet més destacable és, per ell mateix, la supervivència de l'ocupació que es constata des de finals del segle IV aC fins, com a mínim, al primer quart del segle I dC, així com l'evident procés de romanització que s'inicia ja a la primera meitat del segle II. Des de finals del segle IV i durant tot el segle III, els materials recuperats parlen d'un hàbitat ibèric assentat al peu dels turons i dedicat més possiblement a l'agricultura que no pas a la ramaderia, ateses les escasses restes de fauna en aquestes primeres etapes del jaciment, les quals contrasten amb l'abundància de restes d'àmfores, *dollia* i grans vasos ibèrics d'emmagatzematge, així com molins i morters. Aquesta dicotomia entre les restes deixades per l'activitat agrícola i l'activitat ramadera es repetirà al llarg de tota l'ocupació, encara que menys accentuada en la fase final.

Un moment clau de trencament es produirà amb la construcció del mur o marge, vers el 175 aC. A partir d'aquest moment s'inicia un procés força ràpid de romanització, tal com evidencien les restes materials: progressivament al llarg del segle II abunden cada cop més les importacions de ceràmiques procedents de la península Itàlica (campanianes A i B, comuna itàlica, àmfores itàliques, morters, parets fines, *dollia*, i, fins i tot, restes constructives —*tegulae* i *imbrices*—, fig. 6). No obstant això, al llarg del segle II, la ceràmica proporcionalment dominant continuarà essent la ibèrica, especialment l'àmfora i la roja de torn. El buidat parcial de la fossa i l'aixecament del marge poden indicar, al nostre parer, un canvi important en l'assentament, que coincideix plenament amb l'inici de la romanització a la zona.

Al llarg de tot el segle I aC, continua aquest procés, i augmenten progressivament les importacions itàliques (fig. 5 i 6). A partir de mitjan segle en endavant, el material recorda cada cop més el que trobaríem en una vil·la romana republicana: apareixen les primeres àmfores romanes produïdes a la zona (les laietanes o tarraconenses), en relativa abundància, i les primeres *terra sigillata* itàliques, ceràmiques comunes de cuina i de taula, morters, llànties, etc. També hi són molt abundants les restes constructives i, fins i tot, les restes d'*opus signinum*, morter de calç, etc.

Al primer quart del segle I dC, les ceràmiques ibèriques —fins aquell moment àmpliament majoritàries— equilibren les seves proporcions respecte de les ceràmiques que

coneixem com a romanes (vegeu fig. 6). En el conjunt de material, les ceràmiques comunes romanes (àmfores, parets fines, llànties, ceràmiques de torn lent de cuina, etc.) dominen les ceràmiques de tècnica indígena (roja de torn i grises monocromes). Aquestes darreres copien les formes, quasi mimèticament, tant de la ceràmica comuna com de la de luxe (Molist, inèdit). Fins i tot els grafits que apareixen a les ceràmiques deixen d'ésser escrits en alfabet ibèric per fer-ho en alfabet llatí. Aquest creiem que és un fet altament indicatiu, no tan sols del grau de romanització, sinó també de la procedència dels pobladors, ja fossin ibers totalment integrats al mode de vida romà o colons itàlics, els quals ocupaven les *villae* republicanes i alt imperials al Baix Llobregat.

De la romanització de la Laietània i de l'àrea de la costa en general es tenen abundants dades i hi ha una àmplia bibliografia (Guitart, 1976; Prevosti, 1981 *a* i *b*; Solias, 1982; Aquilué *et alii*, 1984). A partir de la segona meitat del segle I, la Laietània es pot considerar totalment romanitzada. Pel que fa a la zona sud (Baix Llobregat i Barcelonès), aquesta romanització culminarà amb la fundació de Bàrcino a finals del segle I aC.

Els darrers estudis sobre l'àrea sud-laietana (Solias, 1982; Blajot *et alii*, 1984; Júlia *et alii*, 1985) coincideixen que en època romanorepublicana hi ha ja una reestructuració del territori (des de finals del segle II aC). Són catorze el nombre de *villae* conegudes fins ara, assentades preferentment al pla i al peu de les muntanyes, seguint la vall del Llobregat (Blajot *et alii*, 1984, p. 101). La situació geogràfica de les *villae* és la mateixa que presenta el Camí Vell del Llor. La fundació de Bàrcino ocasionà, probablement, una nova parcel·lació, i van augmentar el nombre de *villae* respecte a l'etapa anterior i amb una creixent especialització agrícola en la producció i la comercialització de vi.

Com s'integra l'assentament del Llor a l'estructuració del territori feta pels romans? Hi ha la possibilitat, sens dubte, de l'aprofitament —atesa la situació geogràfica i després de les reformes estructurals necessàries— del mateix assentament, a fi d'adaptar-se a les noves necessitats econòmiques, bàsicament la producció de vi, tal com evidencien la gran quantitat d'àmfores de fabricació local.

Volem considerar, finalment, un darrer aspecte que cal tenir en compte. En aquesta àrea, el riu Llobregat actuà com a eix vertebrador dels assentaments. Així mateix, és un camí de penetració de noves influències culturals i comercials vers les terres de l'interior de Catalunya. Aquest camí ha estat assenyalat repetidament per diversos autors, que han destacat la gran densitat de zones portuàries (des de Montjuïc fins a Castelldefels) a l'embocadura del Llobregat (Tarradell, 1982, p. 63; Solias, 1982, etc.)

En els materials del Camí Vell del Llor es fa notòria, al llarg de tots els segles, aquesta ruta comercial, des de les ceràmiques grises estampillades ibèriques (Cura, 1971; Solias, 1981-1982) fins a la diversitat de procedències del conjunt de monedes ibèriques (fig. 7) —a més de la presència d'un denari romà—, la diferent i variada provenença d'àmfores vineres (de Grècia -ròdia-, d'Itàlia, de Cartago, d'Eivissa, de *Massalia*) i altres tipus ceràmics, tant de luxe (àtica de vernís negre, campaniana A i B; B-oide, ceràmica de vernís negre, etruscocalcs, de Cartago, llànties), com de comunes (itàliques, de vernís intern roig pompejà, pintades ibèriques del llevant, etc.).

En conclusió, l'assentament del Camí Vell del Llor aprofitaria, d'una banda, les bones condicions que ofereix la vall del Llobregat per a la pràctica de l'agricultura i, d'altra

FIGURA 7. Distribució de les monedes ibèriques localitzades al Camí Vell del Llor

banda, els avantatges que proporciona la seva situació prop d'una ruta comercial tan important. És segurament aquest doble fet que ocasiona la prompte romanització del Camí Vell del Llor.

BIBLIOGRAFIA

- AQUILUÉ, X.; MAR, R.; NOLLA, J. M.; RUIZ DE ARBULO, J.; SANMARTÍ, E. *El fórum romà d'Empúries*. (Excavacions de l'any 1982). Barcelona: Diputació de Barcelona-IPA, 1976.
- ARES. *Comunicació d'un nou poblament ibèric al Baix Llobregat*. Can Miano, 1981. [Treball inèdit]
- BARBERÀ, J.; DUPRÉ, X. «Els Laietans, assaig de síntesi». *Fonaments* [Barcelona], núm. 4 (1984). [Curial]
- BLAJOT, M.; GRANADOS, J. O.; JÚLIA, M.; PUIG, F.; SOLIAS, J. M. «El poblamiento de la zona sur de la Layetana litoral en época ibérica y romana». A: *Coloquio sobre distribución y relaciones entre asentamientos*. Terol, 1984, p. 93-110.
- COMAS, M. «Baetulo. Les àmfores». A: *Monografies Badalonines*, 8. Badalona, 1985.
- CRAWFORD, M. H. *Roman Republican Coinage*. Cambridge, 1974.
- CURA, M. «Acerca de unas cerámicas grises con decoración estampillada en la Catalunya prerromana». *Pyrenae*, VIII (1971), p. 47-60. [IAP]

- ETTLINGER, E. *Die romanischen fibuls in des Schwiz*. Berna: Kranke Verlag, 1973.
- GOUDINEAU, Ch. «La céramique aretine lisse». A: *Melanges d'Archéologie et histoire de l'École Française de Rome*. 1968.
- GRANADOS, J. O. «La primera fortificación de la Colonia Barcino». *BAR*, 1984.
- GUITART, J. «Baetulo. Topografía arqueológica. Urbanismo e Historia». A: *Monografías Badaloneses*, núm. 1. Barcelona, 1976.
- JÚLIA, M.; PUIG, F.; SOLIAS, J. M. «Introducció a l'estudi del poblament ibèric i romà al Delta del Llobregat». A: *XXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos del Baix Llobregat*. El Prat de Llobregat, 1985.
- LAMBOGLIA, N. «Per una classificazione preliminare della ceramica campana». A: *Atti del I Congresso Internazionale di Studi Liguri*. Bordighera, 1952.
- MAÑA, J. M. «Sobre tipología de ánforas púnicas». A: *Crónica del VI Congreso Arqueológico del Sudeste*. Alcoy; Cartagena, 1950, p. 203-210.
- MOLIST, N. *La ceràmica ibèrica del Camí Vell del Llor (Sant Boi de Llobregat). Evolució tipològica. Segles IV aC-I dC*. Memòria de llicenciatura. Universitat de Barcelona, febrer del 1985. [Inèdit]
- MOREL, J. P. *Céramique campanienne: les formes*. Vol. I Texte. Vol. II, Planches. Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et Roine, 1981.
- NOLLA, J. M. «Las ánforas romanas de Ampurias». A: *Monografías*, XLVIII. Diputación de Barcelona-IPA. *Ampurias* [Barcelona], XXXVI (1974-1975), p. 147-197.
- Una producció característica: les ànfores DB». *Cypsela* [Girona], II (1976), p. 201-231.
- OSWALD, F. *Index of potters' stamps on Terra Sigillata*. Gregg Press Limited, 1964. [Republished]
- OXÉ, A.; COMFORT, H. *Corpus Vasorum Arretinorum*. Bonn, 1977.
- PASCUAL, R. *Las ánforas de la Layetania. Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'étude des amphores*. Col. École Française de Rome 32, 1977, p. 47-96.
- PREVOSTI, N. a) *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro*. Mataró, 1981.
- b) *Cronologia i poblament a l'àrea rural de Baetulo*. Badalona, 1981.
- RAMON, J. *La producció anfòrica púnico-ebusitana*. Eivissa, 1981.
- SANMARTÍ, E. *La ceràmica campaniense de Emporion y Rhode*. Vol. I i II. Barcelona, 1978.
- SERRA RAFOLS, J. DE C. «Estratos ibèrics debajo de villas romanas en la costa catalana». *CHC* [Barcelona], VII (1960), p. 258-260.
- SOLIAS, J. M. «Ceràmica grisa estampada preromana apareguda a la Penya del Moro (Sant Just Desvern, Barcelona)». *Pyrenae*, 17-18 (1981-1982), p. 299-301.
- *El poblament del curs inferior del Llobregat en l'època romana*. Memòria de llicenciatura. Universitat de Barcelona, 1983. [Inèdit]
- TARRADELL, M. «Problemes actuals de l'arqueologia al Baix Llobregat». A: *I Jornades d'Estudis sobre el Baix Llobregat*. Martorell, 1981, p. 55-63.
- VILLARONGA, L. *Numismática antigua de Hispania*. Barcelona, 1979.

Maig, 1987²

2. Des del 1987 ençà han estat realitzats nous treballs bibliogràfics sobre l'època ibèrica i romana al Baix Llobregat. A tall d'exemple, esmentarem la presentació d'una tesi doctoral (J. M. SOLIAS —inèdita—: «El poblament del curs inferior del Llobregat en època ibèrica i romana», UB, 1990), de la qual han estat publicats diversos resums, i els treballs recopilats a les preactes de les I Jornades Arqueològiques del Baix Llobregat (Castelldefels, 28-30 maig, 1989).